

O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINING HOZIRGI EKOLOGIK AHVOLI

Mirzayev Abdusadriddin Zuxriddinovich

Aholi zich yashaydigan Samarqand va Farg'ona viloyatlariga yirik kimyo zavodlarining joylashishini no'rin deb hisoblash mumkin. Hozirgi davrda kelib, respublikada kun sayin aholining o'sib borishini e'tiborga olgan holda, yangi turar joy hududlarini barpo etish talab qilinadi. Respublikamizning ko'pchilik shahar va boshqa turar joy markazlari qadimdan shakillanganligi, savdo va boshqa turdagi ijtimoiy ma'muriy xizmat korxonalariga moslashganligi uchun atroflariga esa sanoat markazlarining tashkil etilishi, ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Ayrim joylarida zavod rahbarlarining tashabbusi bilan yirik zavodlar atroflarida ham turar joy hududlari barpo etiladi. Masalan, Samarqand kimyo zavodi yonida "Kimyogorlar" shaharchasi barpo etilgan shaharcha rivojlanib borishi tufayli, alohida ahamiyatga ega bo'lgan kichik shahar toifasiga yaqin hisoblanadi. Shaharcha hududida yil davomida vaqti-vaqti bilan kimyo zavodi tutunlari paydo bo'lishi turardi. Respublikamizda tabiiy boyliklardan asosiysi sug'oriladigan yerlar bo'lib, ushbu joylardan sanoat va turar joylarini joylashtirish tabiat muhitini buzilishiga va respublikaning kelgusidagima'nviiy boyliklarni yo'qolishiga olib keldi.

Ushbu omillarni e'tiborga olib, tabiat muhitini muhofaza qilish tabiiy boyliklarni saqlash va ulardan samarali foydalanish hamda iqlimni saqlab qolish maqsadida faoliyat darajasiga qarab respublikamiz mintaqalariga bo'linadi:

1.Tabiatdagi qo'riqxonalar, yirik o'rmonlar, tog'-dam olish joylari, daryo ko'l vasuv havzalarining qirg'oqlari hamda tabiiy iqlim omillari bo'yicha ahamiyatli hisoblanadigan hududlar.

2.Qishloq xo'jalik ekinlariga moslashgan hududlar (sug'oriladigan yerlar va boshqa har xil o'simliklar hamda daraxtzorlar mumkin bo'lgan joylar).

3.Turar joy va o'zidan zararsiz chiqindilar chiqaradigan sanoat markazlari joylashgan hududlar bunday hududlarda shaharsozlik va tibbiy geyinik talablar asosida ular orasida himoya mintaqasi joylashadi.

Bunday zararsiz korxonalar turkumini atmosferaga zaharli tutun chiqarmaydigan suv havzalari va zaminga o'zining chiqindisini o'tkazmaydigan o'zidan katta shovqin chiqarmaydigan korxonalar tashkil qiladi.

Ekologik nuqtai nazaridan dam olish va davolanish uchun taqsimlanayotgan hududiy mintaqalar respublika viloyat va tumanlarda bosh reja loyihasida ko'rsatiladi. Unda ishlab chiqarish kuchlarining turar joy hududlarining o'zni ommaviy dam olish sayohatchilar va ular davolanish uchun joylar ko'rsatiladi. Bunday hududiy taqsimot atrof muhitni muhofaza qilish uchun eng yuqori darajadagi shaharsozlik tadbiri bo'lib, hisoblanadi.

Zarafshon daryosi qirg'oqlari va Urgut tog'lari va boshqa tabiat ko'rkam joylar ma'daniy hordiq chiqarish dam olish maskani sifatida ajratilishi mumkin.

Agar viloyatlarda hududiy taqsimotni maqsadga binoan ishlab chiqarish yo`lga quyilsa o`sha joy aholisining turmush tarsi keskin ravishda rivojlanadi, yaxshilanadi. Tabiiy muhitning holati nuqtayi nazaridan va O`zbekiston tabiatini muhofaza qilish chizma loyihasi asosida respublika hududini uch ta ekologik faoliyat doirasidagi mintaqalarga ajratish mumkin:

-tabiiy landshaf

-xo`jaliklar uchun foydalanishi chegaralangan mintaqa

-xo`jaliklar jadal foydalanishi mumkin bo`lgan mintaqa

Birinchi faoliyat mintaqasiga kuchli va maxsus tabiatni muhofaza qilish talab etilgan holatlar kiradi qo`riqxonalar milliy bog`lar o`zlashtiriladigan hudud, o`rmon xo`jaligi ko`chat yetishtiradigan xo`jalik, ovchilik xo`jaliklari.

Respublika hududida bir qancha qo`riqxonalar bo`lib, ular davlat tomonidan qo`riqlanadi. Qo`riqxonada tabiat boyligi bo`lib, soni kamayib ketadigan jonivorlar va o`simliklar qo`riqlanadi. Qo`riqxonalar bilan birgalikda bir necha milliy bog`lar ham mavjud. Bu bog`larda qadimiy daraxtlar va o`simliklar rivojlanishi uchun imkoniyat yaratilgan.

Shunday bog`lardan Toshkent viloyati hududida Bo`stonliq va Ohangaron tumanlariga qarashli Chotqol tog`o`rmon qo`riqxonasi bo`lib, uning maydoni 500 ming ni tashkil qiladi. Sherobod tumanidagi qo`riqxonasi esa 254 mingga, Qashqadaryo viloyati hududidagi Shahrisabz, Yakkabog`, Kitob, Qamashi va Dehqonobod tumanlaridagi "G`uzor" qoriqxonasi maydoni 250 mingga.

Haydar ko`l Nurota va Tomdi tumani atrofidagi qo`riqxonaning maydoni esa 150 mingga yaqin. Ushbu qo`riqxonalarining va milliy bog`larning yordamida suv yo`nalishlari o`z holiday saqlanadi. Selning miqdori kamayadi. Daraxtzorlar barpo etilishiga imkoniyat yaratiladi va tabiiy qayta shakillanish ro`yobga chiqadi. Bunda tabiiy muhit tadbirlari birinchi navbatda tabiatni o`z holatida saqlashga qaratilgan bo`lishi kerak. Ikinchi faoliyat doirasidagi mintaqaga ochiq past tekisliklar adirlar va inson tasirida nisbatan o`zgargan tog`oldi hududlari kiradi. Bu mintaqada tabiiy muhitni ifloslantiradigan ishlab chiqarish korxonalarining ko`pchiligi joylashgan bo`lib, birinchi navbatda ularning ekologik ta`sirini ishonchli tadbirlar orqali kamaytirish talab qilinadi. Uchunchi faoliyat doirasidagi mintaqasi esa sug`oriladigan hududlar kiradi. Bunda qishloq xo`jaligi yaxshi rivojlangan bo`lib, shuning bilan bir qatirda sanoat markazlari hisoblangan shahar va qishloqlar o`z o`rnini topgan. Shuning uchun ham ushbu mintaqada havoning eng ustki va eng ostki suvlarining buzilishi, tuzilishinin ghaddan tashqari yomon holatdagiligi tabiiy muhitga ta`sir qiladi.

Eng yirik sug`rinish hududlari Farg`ona va Zarafshon vodiysida, Amudaryoning quyi qismida, Sirdaryoning o`rta qismida va Surxandaryo vodiysida joylashgan. Mintaqada tezlik bilan ekologiyaga bo`lgan antropologik ta`sirni cheklash lozim. Tabiiy holdagi landshaft mintaqasi 44,1 ming km yoki 9,8 % hududni tashkil etadi. Xo`jalikda foydalanish cheklangan mintaqasi 355,14 ming kilometer yoki 47,4 %. Xo`jalik uchun jadal foydalanish mumkin bo`lgan mintaqasi 48,3 ming km. kv. Yoki 10,8 % hududni tashkil etadi. Samarqand va Jizzax viloyatlarida noqulay, nisbatan qulay va noqulay hisoblangan tabiiy muhit mintaqalari

bo`lib, qulay chegara qiymatlariga to`g`ri keluvchi mintaqalarga ajratilgan Muhandislik ekologiyasi nuqtayi nazaridan qulay sharoit deb hisoblangan: mintaqaga: qo`riqxonalar hududlari, ormonchilik, Urgut, Samarqand va Qo`shrabot tumanlarida tog`li joylar kiradi. Bu joylarda qo`riqxonalar va o`rmon xo`jaliklarining mavjudligi sababli ob-havoga, suv havzalari, yer usti qatlamiga insonning ta`siri kam.

Ekologik cheklangan noqulay sharoitdagi mintaqadagi tog` oldi tumanlari, adirlar va odam ta`sirida nisbatan kamroq o`zgartirilgan hududlar tashkil qiladi. Bunga Samarqand viloyatining Qo`shrabot tumani, Samarqandning bir qismi, Urgut tumani Jizzax viloyati Baxmal tumaning bir qismi, Zomin, G`allaorol hamda o`rtasoy past tekisligi atrofida Forish tumani kiradi. Atmosferadagi chang miqdori haddan tashqari ko`p suv miqdori favqulotda cheklangan. Tuproq nurash jarayoniga uchragan bo`lib, u xalq xo`jaligiga hamma zarar yetkazadi. Shu mintaqada tabiiy muhoitga inson faoliyati ta`sirini kamaytirish bilan birga sug`orish maydonlari atrofida shamolni to`suvchi daraxtzorlar barpo etib, yerga solinadigan kimyoviy o`g`itlar miqdorini kamaytirish, yer ustki va ostki suvlarini ifloslantirishdan saqlash tadbirlarini qo`llash lozim. Ekologik noqulay ushbu mintaqada qishloq xo`jaligiga moslashgan sug`oriladigan maydonlardan iborat bo`lish, unda sanoat markazlari joylashgan. Shuning uchun mintaqada tabiat muhitini ifloslantiradigan manbalar ko`p bo`lganligi sababli ularning zararli ta`sirini oldini olish chora tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

-Oqdaryo, Qora daryo quyi oqimidagi Narpay va Kattaqo`rg`on yer osti yuqori darajada ifloslangan.

-Kattaqo`rg`on suv omborining g`arbiy qismiga suvni himoya qilishi maqsadida ekilgan o`rmonga kimyoviy moddlarning zararli ta`siri bor.

-Pastdargom tumanining bir qismiga Samarqand superfosfat zavodining ta`siri tufayli joining havosi va suv manbalari zaharlangan.

-Jonboy va Samarqand tumanining bir qismi Zarafshon davlat qo`riqxonasi atrofida chiqindilar va oqava suvlar ta`sirida ekologik muammolar yuzaga keladi. Insonning turmushi va yashash sharoiti ijtimoiy faolligi tabiat va uning boyliklaridan foydalanish bilan chambarchas bog`liqdir. Tabiiy sharoitning qulayligi tufayli sug`orishga asoslangan qishloq xo`jaligining yuksaltirishga xizmat qilsa, suv manbalarining notekis taqsimlanganligi, yerning yuqori darajada sho`rlanganligi va boshqa bir qator omillar, qishloq xo`jaligining rivojlanishiga keskin to`sqinlik qiladi. Shunga binoan, bu omillarni o`z vaqtida to`la hisobga olish lozim. Hozirga kelib 4.1 darajada sho`rlangan. Kimyoviy o`g`itlar bilan hosildorlikni oshirish mumkin, lekin, yerga har yili tonnalab kimyoviy o`g`itlar berilishi, yer holatini bora-bora o`zgartiradi, uni oddiy til bilan aytganda (charchatadi). Ikkinchidan bunday o`g`itlar mevalarni iste`mol qilish, sog`lom avlod, umuman inson salomatligiga putur yetkazadi.

Meneral o`g`itlar ko`plab ishlatilish natijasida suv havzalari va yer osti suvlari, tuproq qatlamlari haddan ortiq ifloslanmoqda. Meva, sabzavot va poliz maxsulotlari tarkibida kimyoviy elementlar miqdori ko`p. Respublika paxta dalalarining har bir gektariga o`rtacha 54.5 kg turli kimyoviy moddalarning to`g`ri kelganligi tashvishli xoldir. Zaharlangan bolalardan asosan onalar, qizlar va bolalar ter to`kkanligi hisobga olinsa, vaziyat yana ham

og`ir bo`lganligi bilinadi. Ularni zaharlangan bolalarda ishlatish-kelgusi avlodini nogironlikka yo`llash bilan teng keladi.

Yangi ekin maydonlarini ochish, paxtazorlarning yildan yilga kengaytirilishi ularni suv bilan ta`mirlash uchun bag`riga kanallar qazilib, obihayotning, zovur suvlarinin gqayta daryo o`zanlariga tashlanishi, suv tarkibining ifloslanishi olib, keldi. Suv tanqisligi sezilayotganligiga qaramasdan suvni tejash uchun yangi sug`orish usullari va texnologik jarayonnin gsustkashlik bilan joriy etilish usullari va texnologiya jarayonlarining sustkashlik bilan joriy etilishi xo`jaliklar aro va xo`jaliklarning shaharliklari o`zanida sodir bo`layotgan milliardlab kubometr suv sizilishining oldini olish ishlari oqsayotganligi, suv tanqisligini yanada kuchaytirmoqda.

Adirlarda, yaylovlarda yangi yerlarning ochilishi asrlar davomidayerning yuqori qatlamida paydo bo`lgan o`simliklarning yo`qolib ketishiga olib keldi. Bu o`simliklar ildizi juda chuqur bo`lgan shuning uchun ham bunday yaylovlarda o`tlagan mollarning goshti va suti shirin bo`lgan. Qorako`l terilari ham juda yuqori sifatli bo`lgan. Hozirgi texnika vositalari "faoliyati" natijasida yaylovlarda bunaqangi mazzali yoki sifatli chorva maxsulotlarni ba`zi joylardagina uchratish mumkin.

Kishilar oxirgi paytda tog` oraliqlarini ham o`zlashtirib, dehqonchilik va "yashirin" ekinlar ekish bilan shug`ullanib, dorivor o`simliklarning ekishga va shu joylarda unga necha barobar ziyod daromat keltiruvchi chorvachilikka to`sqinlik qila boshladilar. Daryo va kanallardan sug`oriladigan loyqa qumli suvni tindirgichlar yordamida to`g`ridan tog`ri ekinzorlarga oqizishga shu joylarda hosildor yerlarning yuza qismida yillar o`tishi bilan qumloq qatlamini oshishiga sababchi bo`ldilar. Buning oqibatlarini Urgut tumani "quyi qishloq" va "Goyibota" qishloqlarining ekinzor yerlaridagi bir vaqt hosildor bo`lgan yerlarni misol keltirish mumkin. Bu ikkala qishloq o`rtasidan yangi ariq kanali o`tgan. Shu ariqning sharq tomoni balandlik bo`lib, qadimda sug`orilmagan. G`arb tomoni pastlik bo`lib, Yangi ariq suvi bilan sug`orilganligi uchun hozirgi paytda yangi olingan yuqori tomonidagi yerlarning hosili quyi tomondagi hosilga nisbatan ikki uch barobar sifati bilan ham, og`irligi bilan ham farq qiladi. Ikkala tarafdin quritilgan 5 metrli uzunlikdagi ipga tizilgan tamaki bargining og`irligi tarozida tortilganda-quyi tomonidagi o`rta hisobda 4-6 kg, yuqori tomonidagi esa 12-14 kgni tashkil qiladi. Baholangki ikki tarafga ham bir xil mehnat bir xil ozuqa sarflanadi.

Buning sababi yer usti qismida vaqt o`tishi bilan ariqdan oqib kelayotgan qumni ekinzorga tarqalib ketishi natijasida shu zamin qadimgi zaminlarga nisbatan issiqlik haroratiga chidamsiz bo`lib, ikki uch barobar suv sarfini talab qiladi. Agarda jamoa xo`jaliklari asosiy kanaldan suvni olish joyida maxsus tindirgich hovuz o`rnatib, tindirilgan suvni ekinzorga yuborilsa ekinzorni sug`orish uchun ketadigan suv sarfi ikki uch barobar tejaladi. Hovuzda cho`kkan tozza va uvilgan qumdan shu xo`jalik qurilish materiallari sifatida foydalanish imkoniyatiga ega bo`ladi.

O`zbekiston hududiga vodiylar, tabiat, hayvonot va o`simliklar dunyosi o`ziga xos rang barangdir. Vodiylar o`zining xush havosi, go`zal manzarasi bilan qadimdan kishilar e`tiborini

o`ziga tortib kelgan. Yaqin yillargacha (1960) shaharlarimiz ko`chalaridagi ariqlardan oqqan zilol suvlardan kishilar tuyib-tuyib ichishgan, non botirib yeyishgan, chorva va ekinlarini sug`orishgan. Endi esa bunday tozza suvlarni shaharlarning biror ko`chasida ko`rmaymiz. Tarixdan ma`lumki, podsholiklar, xonliklar davrida ko`plab bog` rog`lar barpo qilingan. Shulardan A. Temur Samarqandda 14 ta bog` barpo qildirgan. Amur Temurning nabirasi Mirzo Ulug`bek tomonidan esa "Chilustun" bog`i barpo qilingan. Endilikda undan Ulug`bek akademiyasi xodimlarining dam olish maskani sifatida foydalanilmoqda. Ushbu bog`ning o`rtasidagi katta hovuz qayta marmar toshlar bilan qoplangan.

Ko`pgina tog`larda tabiiy o`sadigan o`simliklar: rivoch, tog` piyoz, sunbul lola maydonlari yil sayin kamayib bormoqda. Masalan, Urgut tog`laridagi rivoch va tog` piyozlari tipiga selitra solinib, suniy tarzda va ko`paytirilib, bozorda sotilmoqda. Natijada bu o`imliklar g`oyat kamayib ketmoqda.

Atmosfera havosi va suv manbalarining ifloslanishi shaharda istiqomat qilish uchun zarur bo`lgan muayyan shart-sharoitlarni ayniqsa yomonlashtiradi, uning iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy soha tarmoqlari darajasini pasaytiradi. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko`rsatdiki, sanoat jihatidan ko`proq rivojlangan shaharlarda istiqomat qiluvchi aholi besh yuz mingdan ortiq turli moqddalar ta'sirida bo`lar ekan.

Shahar havosining buzulishi yirik shaharlardagi haroratni bir muncha ko`tarib yuborishi ham mumkin. Ko`p qavatli binolar va transport vositalaridan keladigan issiqlikni tez tarqalib ketish qiyinligi tufayli shunday xodisa yuz beradi. Shaharlarda tabiiy muhitning qisman bo`lsada ifloslanishi kishilar sog`lligiga, yashash sharoitiga, aholining faravonligiga katta ta'sir ko`rsatadi.

Uzoq kuzatishlar shuni ko`rsatdiki, ishlab chiqarishda band bo`lgan har bir kishi faqat havo suvning ifloslanganligidan oziq-ovqat mahsulotlarida netratlarning haddan tashqari ko`p bo`lishidan o`rta hisobidan yiliga o`n kun kasal bo`lar ekan. Ular orasida nafas olish yo`llari qon aylanishi, oshqozon-ichak, allergic xastaliklari ko`proq uchraydi. Shahar aholisining ishdan bo`sh vaqtini qanday o`tkazishi ham atrof-muhitning qay ahvolda ekanligi bilan bog`liq.

Ayniqsa urbanizatsiya jarayoni kuchayib borayotgan bir sharoitda xususan insonning tabiat bilan munosabatida uning o`ziga xos ekolog ehtiyojlari shakllana boradi.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki yangi shaharning shakllanishi va qad ko`tara boshlashining o`ziga xos yangi ekologiktizimning vujudga kelishidir.

Atrof-muhit, inson-sog`liq asosan shovqun-suron atmosfera havosi va suvning sarflanishi orqali ta'sir ko`rsatishi mumkin. Shunga ko`ra shaharlarda istiqomat qilish tabiiy tartibni huquqiy jihatlarni aniqlash va ularga rioya etishni ta'minlashi zarur.

Bu huquqiy qoidalarda tashqi muhitni suv manbalarni zararli ,oddalar bilan ifloslanishidan saqlash, shovqin-suron natijasida ro`y beradigan salbiy ta'sirlarni kamaytirish kabi masalalar kiradi.

Turli xil sanoat tarmoqlari transport vositalari, qurilishning shakllanishi va rivojlanishi yangi shaharlar sonining ko`payib borishi ayniqsa issiq iqlimda O`zbekiston sharoitida

yangidan-yangi muammolarni keltirib chiqaradi. O'zbekiston hozirgi kunga kelib ekologik vaziyat eng murakkablashgan mamlakatlardan biri hisoblanadi.

Yirik sanoat ko'rxonalari joylashgan shaharlarda anashu korxonalar va kanalizatsiyalardan chiqqan oqavalar, suv manbalarini ifloslantiradi. Xolbuki O'zbekiston va umuman O'rta Osiyo sharoitida suvning ahamiyati qanchalik yuqori ekanligi hammaga ma'lum.

1.rasm

Yirik shaharlarda, shu jumladan respublikamiz poytaxti Toshkent shahrida, sanoat korxonalari va aholining tobora ko'payishi, transport tarmoqlarining kengayishiga sabab bo'lmoqda. Aytildan gaplarning isboti uchun misol tariqasida Chirchiq shahrini olib ko'raylik. Ma'lumki bu shaharning vujudga kelishi yirik sanoat korxonasi – elektr kimyo kombinati (hozirgi Chirchiq kimyo-sanoat ishlab chiqarish birlashmasi) qurilish bilan bevosita bog'liq. Chirchiq shahri qurilishi reja bo'yicha 25 ming aholiga mo'ljallangan edi. Hozirgi kungda uning aholisi 200 mingga yaqinlashib, elektr-kimyo ishlab chiqarish birlashmasi shahar o'rtasiga to'g'ri kelib qoldi va u tabiiy holatiga katta salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Kombinatdan chiqayotgan zaharli tutun, faqat Chirchiq shahri havosinigina emas, balki aholisi 2 milliondan ortiq bo'lgan Toshkent shahri havosini ham buzmoqda. Nahot komyosanoatining korxonasini qurishda hech kim uning kelajakda keltiradigan oqibatlarini xayoliga keltirmagan bo'lsa.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev X.A. Biogeoximiya va tuproq muhofazasi asoslari. Toshkent. «O'qituvchi», 1989.
2. Alimov T. A., Rafikov A.A. «Ekologiya xatolik saboqlari», Toshkent, «O'zbekiston», 1991.
3. Baratov P. Tabiatni muhofaza qilish. T.: «O'qituvchi», 1991.
4. Govard A. D., Remeon N. Geologiya i oxrana okrujayuhey sredo'. L. «Nedra». 1982.
5. Iqtisodiyotning agrar sektori. T.Jo'rayev, Sh. Allayarov, X.Asatullayev, T. Umarov, Ma'ruzalar matni. -T.: TIM, 2012
6. Salomov T. Hamdamov Q.S. Tursunxo'jayev T.L., To'raxo'jayev T.I., Hakomov R.X., O'roqov N.I., Aripov I.M., Jahon qishloq xo'jaligi. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.

7. Hakimov R. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti, -T.: MCHJ —RAM-S||, - 2007
8. Hakimov R., Otaqulov M., Yusupov E., Yusupov M., Agrosanoat majmui iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.
9. Salimov T., Hamdamov Q.S., Tursunxo'jayev T. L., To'xtayev T.I., Hakimov R.X., O'roqov N.L., Aripov I.M. Jahon qishloq xo'jaligi. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.
10. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. —Agrar siyosat va oziq-ovkat xavfsizligi||. O'quv qo'llanma. T.: —O'zR Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi|| bosmaxonasi nashriyoti, 2016.